

**ANALIZA PODRŠKE RAZVOJA MIKRO,
MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA
U CRNOJ GORI KROZ
PRIZMU SARADNJE IZMEĐU
LOKALNIH I NACIONALNIH PARTNERA**

Analiza podrške razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori kroz prizmu saradnje između lokalnih i nacionalnih partnera

Podgorica, april 2022.

Ova analiza izrađena je u okviru projekta „Norveška za vas – Crna Gora“. UNOPS koji sprovodi projekat isključivo je odgovoran za sadržaj i on neophodno ne predstavlja stavove Kraljevine Norveške.

SADRŽAJ:

Rezime	03
1. Uvod	05
2. Metodologija istraživanja	06
3. Zakonodavni okvir	07
3.1 Zakon o privrednim društvima	08
3.2 Inovacije	09
3.3 Porez na dobit pravnih lica, administrativne takse, poreska administracija i nelegalno poslovanje	12
3.4 Zakonski okvir kroz prizmu lokalnih samouprava	14
4. Strateški okvir	15
4.1 Strateški okvir na nacionalnom nivou	15
4.2 Strateški okvir na lokalnom nivou	20
5. Matrica subjekata koji su podrška biznisima	22
6. Analiza horizontalne i vertikalne saradnje	27
7. Najbolje prakse	29
7.1 Sertifikacija opština sa povoljnim poslovnim okruženjem	29
7.2 Fleksibilnost manjih opština	29
7.3 Podrška inovacijama i saradnja sa ICT klasterom	30
8. Zaključci i preporuke	31
9. Komparativna analiza u dijelu investicija za unaprjeđenje lokalnog biznis okruženja	35
Lokalne razvojne strategije za različite sektore u Crnoj Gori	37
10. Bibliografija	42

Rezime

Analiza podrške malim biznisima sprovedena je u okviru projekta “Norveška za vas - Crna Gora”, i predstavlja presjek stanja saradnje institucija i organizacija koje se bave podrškom razvoju malog biznisa u Crnoj Gori.

Analizom je dat načelni pregled poslovnog ambijenta u Crnoj Gori, koji pokazuje određeni stepen stimulativnog potencijala, ali ujedno upućuje i na potrebu dodatnog prilagođavanja, sa ciljem postizanja afirmativnog okruženja koje će unaprijediti razvoj sektora mikro, malih i srednjih preduzeća (MMSP) u Crnoj Gori.

Putem ukrštanja informacija prikupljenih kroz sagledavanje strateške i zakonske infrastrukture, kao i kroz direktnu komunikaciju sa predstavnicima lokalnih samouprava, analiza eksplicitno ukazuje na izazove sa kojima se suočavaju nacionalni i lokalni akteri u pružanju podrške MMSP. Ona prevashodno ukazuje na složenost zakonodavnog okvira koji se odnosi na MMSP sektor, a koji čini oko 280 zakona i mnoštvo podzakonskih akata, kao i deficit sinhronizovanog strateškog pristupa, najviše usljed nedostataka učešća lokalnih samouprava u njihovoj izradi, kao i realizaciji.

Analiza ukazuje da obim zakonskih rješenja, pravilnika i strategija, kao i njihove česte promjene, opterećuju vertikalnu i horizontalnu saradnju i efikasno djelovanje institucija u uspostavljanju jasne vizije, sagledavanju i ostvarivanju vidljivih efekata prema kranjim korisnicima. Sa druge strane, ohrabruje činjenica da su određena zakonska rješenja dobro postavljena, na primjer ona o porezu na dobit, upotrebi elektronskog potpisa i pečata, sprečavanju nelegalne konkurencije i slično. Sa druge strane nedovoljna povezanost institucija u njihovoj realizaciji ograničava efikasno funkcionisanje ovog sektora.

S tim u vezi, analiza je ukazala na neophodnost unapređenja administrativnog spektra koji uređuje poslovanje privrednih subjekata u Crnoj Gori, a primarno na neophodnost unapređenja komunikacije između lokalnih samouprava i organa javne uprave, paralelno sa unapređenjem komunikacije unutar samih lokalnih samouprava. Nedostatak razmjene informacija između nacionalnog i lokalnog nivoa, ali i između lokalnih samouprava, je ključni nedostatak u sinhronizaciji aktivnosti među različitim akterima.

Poseban aspekt unapređenja treba usmjeriti na portal Centralnog registra privrednih subjekata (CRPS) i Registar javnih nameta u pravcu prilagođavanja principima otvorenih podataka.

Imajući u vidu činjenice da 90% lokalnih samouprava ne posjeduje strategiju razvoja MMSP sektora, da za unapređenje poslovnog ambijenta izdvajaju između 1% i 5% godišnjeg budžeta, da samo 11% njih utiče na podsticanje inovacija, kao i da postoji djelimična nefunkcionalnost gore navedenih registara koji se odnose na privredne subjekte, možemo ocijeniti da ima prostora za kratkoročno i dugoročno unapređenje poslovnog ambijenta.

Poseban segment analize odnosi se na sve one ostale subjekte koji vrlo aktivno pružaju podršku razvoju malog biznisa na terenu, a kako nisu prepoznati specifičnim zakonom, neophodno je da postanu ravnopravni subjekt u cjelokupnom ekosistemu i da se dalje radi na jačanju njihovih kapaciteta. Takođe, zakonski je potrebno prepoznati i početnike u biznisu i nove forme udruživanja kapitala i znanja.

Očigledni su primjeri dobre pojedinačne prakse u okviru lokalnih samouprava, a sa druge strane ne postoje rasprostranjeni funkcionalni modeli podrške malim preduzećima na lokalnom nivou. Analiza ukazuje na naročito nisku svijest i lošu informisanost lokalnih samouprava na temu zelene ili cirkularne ekonomije, digitalizacije i inovacija uopšte.

Glavne preporuke analize se svode na to da je određeni skup zakonskih rješenja neophodno izmijeniti, dopuniti ili usvojiti nova rješenja, a sve sa ciljem jačanja poslovnog ambijenta u dijelu omogućavanja stimulisanja poslovne aktivnosti i konkurentnosti MMSP. Paralelno sa navedenim aktivnostima, preporučuje se i inoviranje metodološkog okvira izrada brojnih strateških dokumenata, koji regulišu razvoj i funkcionisanje poslovnog ambijenta. To zapravo podrazumijeva mnogo intenzivniju i dinamičniju uključenost poslovne zajednice u ovim i drugim sličnim procesima (naročito na lokalnom nivou), kako bi se kreirala održiva i stimulativna razvojna rješenja.

U svijetlu konstantnih promjena, institucije moraju biti agilnije kako bi zadovoljile potrebe svojih korisnika, pa u tom smislu sve djelove sistema treba ravnomjerno razvijati u cilju budućeg rasta i razvoja. Od ključnog značaja je stvaranje brže i efikasnije administracije i komunikacije, kroz stvaranje jedinstvenih tačaka za komunikaciju, bolju upotrebu digitalnih alata, decentralizaciju, pa samim tim dobijanja preciznijih, bržih i upotrebljivijih informacija o potrebama MMSP sektora. Stoga, implementacija navedenih preporuka može dati dobru osnovu za dalje unapređenje poslovnog ambijenta i bolju konkurentnost crnogorskog MMSP sektora na globalnom tržištu.

U Crnoj Gori se u poslednjih nekoliko godina bilježi konstantan rast MMSP, koja predstavljaju osnovu i okosnicu budućeg ekonomskog razvoja. Na globalnom nivou MMSP čine 90% ukupnih biznisa, i učestvuju sa više od 50% u ukupnoj zaposlenosti, dok u Crnoj Gori čine 99% ukupnih biznisa, a u ukupnoj zaposlenosti učestvuju sa 83,13%.

Ova analiza je napravljena u okviru druge faze projekta “Norveška za vas” Crna Gora koji zagovara bolje umrežavanje svih aktera, koji sa nacionalnog i lokalnog nivoa podržavaju razvoj MMSP. Pored toga, projekat će dodatno podržati povećanje efikasnosti i efektivnosti u razvoju i transformaciji MMSP sektora.

Cilj analize je sagledavanje saradnje između nacionalnih i lokalnih aktera, a sve u smislu unapređenja poslovnog ambijenta koji utiče na dalji razvoj MMSP sektora u Crnoj Gori. Skenirano je trenutno stanje, sa ciljem da se identifikuju ključne prepreke kao i prostor za unapređenje međusobne saradnje svih aktera uključenih u podršku razvoju MMSP sektora. Dat je osvrt na trenutne zakonodavne i strateške okvire, analizirane su povratne informacije koje smo prikupili od relevantnih stejkholdera i dati su primjeri najboljih praksi koje su do sada zapažene na lokalnom nivou.

Na kraju analize, predstavljeni su zaključci i preporuke, sa ciljem da lokalnim samoupravama (LSU) i nadležnom Ministarstvu ekonomskog razvoja (MER) pruže kvalitetne informacije za donošenje odluka i dalje unapređenje saradnje, a koje će za cilj imati osnaživanje ovog sektora koji je ključan za ekonomski razvoj Crne Gore.

Metodologija korišćena tokom definisanja ove analize obuhvata primjenu pristupa kombinovanih kvalitativnih i kvantitativnih metoda.

Na početku, analizirana su zakonska i strateška rješenja, razvojni programi, izvještaji, kao i postojeći podaci i druga dokumenta koja tangiraju pitanja poslovnog ambijenta i uticaja na poslovanje MMSP.

U sljedećoj fazi istraživanja napravljen je i podijeljen namjenski upitnik za LSU, koji je popunilo 18 od ukupno 24 LSU. Ovakav odziv i učešće LSU daju veći legitimitet informacijama koje su navedene u daljem tekstu, jer predstavljaju faktičko stanje na terenu, a ujedno utiču na postojanost i održivost rezultata.

Nakon toga se pristupilo fazi intervjua sa predstavnicima LSU uz korišćenje tehnike polustrukturiranih pitanja. Intervjuisani su predstavnici sljedećih opština: Berane, Pljevlja, Podgorica, Danilovgrad, Herceg Novi i Kotor (ukupno sedam učesnika - pet žena i dva muškarca). U navedenim opštinama se odvija intenzivna privredna aktivnost, a u svojim regijama one predstavljaju značajan privredni faktor i uzor drugim LSU, kako po broju privrednih društava, tako i prema broju zaposlenih u privredi.

U okviru projekta formirana je Fokus grupa¹, sastavljena od predstavnika MER, Privredne komore, Zajednice opština i šest LSU odabranih po principu uključenosti u izgradnji i oblikovanju poslovnog ambijenta, kao i ravnomjerne regionalne zastupljenosti LSU. Sve informacije prikupljene iz prethodnih faza su predstavljene na sastanku Fokus grupe, kao i na radionicama koje su naknadno održane sa predstavnicima svih LSU i organizacija koje pružaju podršku razvoju biznisa.

Prilikom formulisanja strukture i sadržaja analize, korišćena je triangulacija podataka pomoću navedenih metoda sa ciljem provjere validnosti dostupnih podataka i identifikovanih rezultata, a u svrhu kreiranja sveobuhvatnijeg pregleda poslovnog ambijenta u Crnoj Gori.

Zakonodavni okvir poslovnog/privrednog ambijenta u Crnoj Gori baziran je na brojnim zakonskim rješenjima koja regulišu ovu oblast, a sve u skladu sa Ustavom Crne Gore², koji propisuje da se “ekonomsko uređenje zasniva na slobodnom i otvorenom tržištu, slobodi preduzetništva i konkurencije, samostalnosti privrednih subjekata i njihovoj odgovornosti za preuzete obaveze u pravnom prometu, zaštiti i ravnopravnosti svih oblika svojine”.

Kada je riječ o zakonodavnom okviru, on se može nazvati izuzetno složenim, s obzirom na činjenicu da je sačinjen od oko 280 zakona koji se direktno ili indirektno odnose i utiču na kreiranje ambijentalnih uslova za razvoj biznisa (kako u oblasti privrede, tako i u oblasti društvenih djelatnosti).

Složenosti sistema doprinosi i činjenica da se brojna zakonska rješenja često prilagođavaju i mijenjaju, kroz česte izmjene zakonodavnih akata, čime se stvaraju velike teškoće privrednim subjektima da blagovremeno i kvalitetno prate promjene koje se odnose na različite sfere poslovanja.

Zakonodavne izmjene, skoro bez izuzetka, imaju za posljedicu i izmjene podzakonske regulative u tim oblastima, ne samo na državnom već i na nivou LSU, koje su dužne da svoje propise usaglašavaju sa izmjenama u zakonu. Ove činjenice podupiru i odgovori iz namjenskog upitnika, gdje je mišljenje, da je zakonski okvir za razvoj MMSP *djelimično stimulativan*, preovlađujuće (67%), dok 17% opština zakonski okvir smatra *nedovoljno stimulativnim*.

Poslovni ambijent je i prema ocjeni EU relativno povoljan i stimulativan, što se može vidjeti i iz Godišnjeg izvještaja Evropske komisije za Crnu Goru za 2021. godinu³: “Kada je riječ o ekonomskim kriterijumima, Crna Gora je postigla određeni napredak i umjereno je spremna za razvoj funkcionalne tržišne ekonomije. Imajući u vidu posljedice pandemije COVID-19, vlasti su sprovele nekoliko paketa ekonomske podrške. Ove mjere su u velikoj mjeri bile dobro ciljane, transparentne i privremenog karaktera. Vlada je nastavila sa sprovođenjem nekih od predviđenih reformi u cilju poboljšanja poslovnog okruženja.”

Takođe, u izvještaju se navodi: “Crna Gora je postigla određeni napredak i umjereno je spremna da se nosi s pritiskom konkurencije i tržišnim snagama unutar EU.

¹ Fokus grupa za jačanje podrške MMSP na lokalnom nivou je uspostavljena kako bi se dodatno procijenio nivo saradnje između državnog i lokalnog nivoa i poslužila kao mehanizam praćenja za procjenu nivoa ispunjenosti preporuka projekta “Norveška za vas - Crna Gora”.

² Ustav je objavljen u Službenom listu Crne Gore br. 1/2007 i 38/2013 - Amandmani I-XVI

³ Ključni nalazi - godišnji izvještaj Evropske komisije za Crnu Goru 2021. - <https://www.gov.me/dokumenta/b5f98cf5-f6a6-476b-9216-3133e67a8886>

Učinjeni su određeni napori za poboljšanje kapaciteta za inovacije i za uvođenje evropskih standarda u lokalna preduzeća zahvaljujući javnim grantovima.”

Prema gornjim navodima, poslovni ambijent se može dodatno unaprijediti i prilagoditi potrebama efikasnog i savremenog poslovanja, što bi kroz nastavak aktivnosti na usaglašavanju sektorskih zakona sa Direktivom o uslugama, Crnu Goru trebalo da dovede i do potpune usklađenosti sa EU politikama i standardima.

Kroz analizu zakonodavnog okvira, sagledana su zakonska rješenja koja se primarno odnose na sektor MMSP, a koja podstiču ili ne podstiču njihov razvoj i samim tim utiču na cjelokupnu ekonomsku aktivnost.

Zakon o privrednim društvima

U Crnoj Gori, pitanje registracije i osnivanja privrednih subjekata, kao i drugih subjekata koji obavljaju privrednu djelatnost, regulisano je Zakonom o privrednim društvima⁴. Procedura registracije subjekta se obavlja u Centralnom registru privrednih subjekata (CRPS), kao jedinici koja je zadužena za registraciju, preregistraciju i brisanje privrednih subjekata iz jedinstvene baze. Pitanja i procedure kojim se vrši upis, izmjena i/ili brisanje privrednog subjekta iz baze CRPS, detaljno su regulisana Pravilnikom o postupku registracije, bližoj sadržini i načinu vođenja centralnog registra privrednih subjekata⁵ koji je usvojen na osnovu člana 319 stav 2 i člana 324 stav 8 Zakona o privrednim društvima.

Iako normirano pomenutim zakonom, osnivanje preduzeća u praksi se često sporo sprovodi.

Registracija preduzeća podrazumijeva proces koji se sastoji od sedam do devet faza, koje je potrebno uraditi i sprovesti u CRPS, koji ima samo jednu kancelariju u Crnoj Gori i to u Podgorici. Prema ocjeni “Doing Business”⁶, prosječno vrijeme potrebno za osnivanje preduzeća u Crnoj Gori je 12 dana, pa tako Crna Gora na ovoj listi, po pitanju procedura za osnivanje preduzeća zauzima 101. mjesto.

⁴ Zakon je objavljen u Službenom listu Crne Gore br. 65/2020

⁵ [http://www.crps.me/Preuzimanja/Pravilnik%20\(178\).docx](http://www.crps.me/Preuzimanja/Pravilnik%20(178).docx)

⁶ Doing Business 2020 - Montenegro

<https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/m/montenegro/MNE.pdf>

Baza koju vodi CRPS je javna i u mogućnosti je da izlista aktivne i neaktivne privredne subjekte⁷, ali nema mogućnost obavljanja nekih složenijih aktivnosti, koje bi korisnicima pojednostavile administrativne aktivnosti prilikom upisa, izmjene ili brisanja subjekta iz registra. Portal za prijavu u CRPS nije funkcionalan u smislu potreba koji imaju njegovi korisnici, te bi ga trebalo dodatno funkcionalno i tehnički osavremeniti (u smislu predaje zahtjeva, izmjene osnivačkih dokumenata i sl.).

Portal ne posjeduje ni mogućnost izvoza podataka u Excel po određenim kategorijama, pa samim tim nema mogućnosti analize privrednih subjekata po kategorijama.

Još jedno usporavanje u dijelu registracije preduzeća jeste **nemogućnost upotrebe digitalnog pečata** koji je definisan Zakonom o elektronskoj identifikaciji i elektronskom potpisu⁸. Problem u praktičnoj primjeni je kako nefunkcionalnost, tako i dalja upotreba elektronskog pečata. Primjer gdje nedostatak uređenja ove oblasti dovodi do iscrpnih procesa je prijava direktora ili radnika, pri čemu se i dalje insistira na ovjeri potrebne dokumentacije svojeručnim potpisom i "klasičnim" pečatom na ugovoru, od strane ovlaštenog lica, zatim neophodnost potpisa i pečata na osnivačkoj dokumentaciji (odluke o osnivanju društva, odluka o imenovanju izvršnog direktora kao i OP obrazac ovjeren kod notara i kopija rješenja i lične karte). Uprkos činjenici što Zakon o elektronskoj identifikaciji propisuje da: "Organ vlasti odnosno pravno lice ne može odbiti prijem elektronskog dokumenta sa elektronskim potpisom ili naprednim elektronskim potpisom samo zato što je u elektronskom obliku" u praksi ova odredba nije zaživjela i još uvijek se insistira na primjeni klasičnog potpisa i pečata.

Inovacije

Kada govorimo o inovacijama, u 2020. godini usvojena su dva nova zakona, Zakon o podsticajnim mjerama za razvoj istraživanja i inovacija⁹ i Zakon o inovacionoj djelatnosti Crne Gore¹⁰, koji otvaraju nove mogućnosti razvoja. Oba zakonska rješenja su usvojena u formi "Lex specialis" te se kao takvi mogu primjenjivati u potpunosti, nakon usvajanja svih podzakonskih akata. U fokusu ova dva zakona nalaze se brojne olakšice i podsticaji za razvoj inovativne privrede i start-up kompanija, i takođe se nude isti uslovi za domaće i inostrane kompanije.

⁷ Neaktivna su društva koja su prestala da postoje, a to se propisuje nizom odredbi Zakona o privrednim društvima. Problem je u praksi, jer neka društva su aktivna na papiru, ali nisu na tržištu.

⁸ Zakon je objavljen u Sl. listu Crne Gore br. 31/2017

⁹ Zakon o podsticajnim mjerama za razvoj istraživanja i inovacija ("Sl. list Crne Gore", br. 82/2020)

¹⁰ Zakon o inovacionoj djelatnosti ("Sl. list Crne Gore", br. 82/2020)

U članu 2 ovog zakona opisuje se da inovaciona djelatnost podrazumijeva skup aktivnosti države i LSU, poslovnog sektora, naučne i akademske zajednice, civilnog sektora i građana, čiji je cilj modernizacija privrede, razvoj i primjena inovacija proizvoda i procesa, upotreba inovativnih proizvodnih tehnologija, uvođenje novih poslovnih modela i sl., kao i razvoj kapaciteta i infrastrukture za navedene aktivnosti.

Zakon o inovacijama definiše pojam inovacione djelatnosti u članu 3. Predmetni zakon u članu 2 definiše inovacionu djelatnost između ostalog i kao "skup aktivnosti države i lokalne samouprave, poslovnog sektora, naučne i akademske zajednice, civilnog sektora i građana, čiji je cilj modernizacija privrede, razvoj i primjena inovacija proizvoda i procesa, upotreba inovativnih proizvodnih tehnologija, uvođenje novih poslovnih modela i sl., kao i razvoj kapaciteta i infrastrukture za navedene aktivnosti".

Takođe, ovaj zakon prepoznaje i kategoriju "nacionalnog inovacionog sistema", koji sačinjavaju međusobno povezani subjekti, Vlada Crne Gore i organi državne uprave, jedinice LSU, Savjet za inovacije i pametnu specijalizaciju i Fond za inovacije Crne Gore, koji upravljaju inovacionom djelatnošću, podstiču njen razvoj i finansiraju je, kao i subjekti koji obavljaju inovacionu djelatnost, subjekti koji obezbjeđuju inovacionu infrastrukturu, investitori u inovacionu djelatnost i drugi subjekti iz oblasti nauke, obrazovanja i privrede, koji doprinose razvoju inovacionih kapaciteta, stvaranju ideja i primjeni inovacija.

Posebna novina Zakona o inovacionoj djelatnosti jeste i prepoznavanje kategorije start-up kompanije, koja je ovim zakonom definisana kao "novoosnovano pravno lice koje obavlja poslovnu djelatnost ne duže od tri godine, sa ciljem razvoja i realizacije svoje poslovne ideje na tržištu"; dok je inovativni start-up prepoznat kao "novoosnovano pravno lice koje obavlja poslovnu djelatnost i nije starije od tri godine, a koje kreira, razvija i stavlja u upotrebu inovacije sa visokim potencijalom rasta na tržištu".

Riječ je o zakonima koji su usmjereni na kreiranje povoljnog ambijenta za razvoj inovativne start-up zajednice, kao i za razvoj naučnoistraživačkog sektora.

Do sada su kroz primjenu ova dva zakona realizovane sljedeće aktivnosti:

- Osnovan je Fond za inovacije sa ciljem da se osigura sprovođenje inovacione politike kroz obezbjeđivanje i realizaciju sredstava za podsticanje inovacione djelatnosti. Fond će primarno biti usmjeren ka unapređenju preduzetništva kroz procese stimulisanja inovativnosti, a razvijanjem novih instrumenata finansiranja podstaći će se biznis sektor da značajno poboljša svoju konkurentnost i postane međunarodno prepoznat.
- Uspostavljen je portal www.inovacije.gov.me sa ciljem kreiranja jedinstvene baze inovacionih subjekata, koji u perspektivi trebaju da budu i korisnici brojnih podsticajnih mjera definisanih Zakonom o podsticajnim mjerama za razvoj istraživanja i inovacija.

- Uspostavljen je Crnogorski strateški IT klaster, koji je osnovan i započeo sa radom, sa ciljem da udruženje bude predvodnik u digitalnoj transformaciji privrede i javne uprave, te da unaprijedi okvir i ekosistem koji je neophodan za obezbjeđivanje digitalnih inovacija u industriji i obrazovanju.

Sa druge strane, sljedeće aktivnosti još uvijek čekaju na realizaciju:

- Uspostavljanje Centra za podršku elektronskoj trgovini (eCommerce) – otvoreno pitanje;
- Uvođenje globalnih onlajn sistema plaćanja u Crnoj Gori sa svim funkcionalnostima - neizvjestan ishod.

Predložena zakonska rješenja iz oblasti inovacione politike i podsticajnih mjera za inovacionu djelatnost imaju sljedeće ciljeve:

- Da IT sektor postane nova pokretačka privredna grana, što je prepoznato i u Strategiji pametne specijalizacije 2019-2024 (S3)¹¹, gdje je IT sektor određen kao horizontalna prioritetna djelatnost, koja prožima ostale tri vertikalne prioritetne oblasti.
- Jačanje saradnje između akademske, naučne i poslovne zajednice.

Očekivanja od usvojenih zakona idu i u pravcu razvoja novih izvora finansiranja, naročito kada je riječ o inovativnim kompanijama i start-up zajednici. Kao adekvatne načine finansiranja za start-up-ove, pored investicija koje se mogu dobiti u okviru akceleratora i EU fondova, ističu se “venture capital” fondovi, biznis anđeli, ali i kraudfanding („crowdfunding”)¹² platforme, kao što su one poput Indiegogo ili Kickstarter.

Ono što za sada izuzetno otežava uspostavljanje alternativnih izvora prikupljanja kapitala su nedostatak ili nejasnoće u zakonskim rješenjima i nedostupnost pune funkcionalnosti globalnih sistema za online plaćanje, poput PayPal ili Stripe sistema.

¹¹ <https://s3.me/>

¹² Crowdfunding predstavlja način alternativnog finansiranja prilikom razvijanja ideje prikupljanjem malih količina novca od velikog broja ljudi, obično putem interneta. Kampanja se formira sa ciljem povećanja vidljivosti ideje, proizvoda ili usluge kako bi na taj način došli do potencijalnih izvora finansiranja i investitora.

Porez na dobit pravnih lica, administrativne taske, poreska administracija i nelegalno poslovanje

3.3

Zakon o porezu na dobit pravnih lica¹³ stimulatивно djeluje na dalji razvoj MMSP sektora u manje razvijenim opštinama, kako bi se pružile olakšice i smanjio jaz između pravnih lica na sjeveru Crne Gore i onih pravnih lica koji su registrovani u centralnim i južnim opštinama. Sljedeće mjere, definisane Zakonom, omogućavaju podsticaj za razvoj biznisa u nedovoljno razvijenim opštinama:

- Novoosnovanom pravnom licu se umanjuje porez na dobit u iznosu od 100%. Ukupan iznos poreskog oslobođenja ne može biti veći od 200.000,00 EUR.
- Porez na obračunate zarade ne plaća pravno lice koje zaposli radnika na neodređeno vrijeme za period od četiri godine od dana zasnivanja radnog odnosa. Navedenim Zakonom su bliže definisani uslovi koje je potrebno ispuniti da bi se ostvarilo ovo pravo.

Takođe, sva pravna lica koja izmire obaveze poreza na dobit u predviđenom roku od tri mjeseca od isteka perioda za koji se obračunava porez, imaju pravo na umanjenje poreske obaveze od 6%. Na kraju, možemo zaključiti da je postojeći porez na dobit, koji iznosi 9 do 15%, u zavisnosti od visine prihoda, konkurentan u odnosu na zemlje regiona gdje se visina poreza kreće od 10% do 19%, pa samim tim i podsticajan za otpočinjanje i razvoj biznisa.

Zakonom o administrativnim taksama¹⁴ se uređuje plaćanje administrativnih taksi za spise i radnje pred organima državne uprave, organima lokalne uprave, pravnim licima koja vrše javna ovlašćenja i diplomatskim i konzularnim predstavništvima Crne Gore u inostranstvu. Bitno je istaći da administrativne takse iz nadležnosti opština utvrđuje nadležni organ opštine, uz saglasnost Vlade Crne Gore. Ovo je vrlo značajna odredba koja nam govori da Vlada kroz odobravanje i kontrolu nameta (fiskaliteta i parafiskaliteta) može uticati na usaglašenost u visini i vrsti naknada na nivou opština. Rezultati namjenskog upitnika nam govore da značajna većina LSU prepoznaje uticaj fiskaliteta na razvoj MMSP, a više od 30% LSU je u posljednje dvije godine mijenjala fiskalitete koji se odnose na MMSP sektor.

¹³ Zakon je objavljen u "Službenom listu Crne Gore", br. 65/2001, 12/2002, 80/2004 i "Službenom listu Crne Gore", br. 40/2008, 86/2009, 40/2011 - drugi zakon, 14/2012 i 61/2013 i 55/2016.

¹⁴ Zakon je objavljen u "Službenom listu Crne Gore", br. 18/2019 od 22.03.2019.

Podijeljeno je mišljenje na nivou LSU o usaglašavanju vrste i maksimalne visine parafiskaliteta. U Crnoj Gori trenutno postoji 2302 nameta na nacionalnom i lokalnom nivou koje izmiruju građani i pravna lica, a definisani su kroz čak 827 različitih pravnih akata. Osim što su veoma brojni i visoki, oni na MMSP sektor negativno utiču i kroz dalje administrativne troškove i probleme, jer ih je vrlo teško ispratiti zbog stalnih promjena, a mogu imati i finansijske posljedice, u vidu kazni, u slučaju njihovog neadekvatnog praćenja. Registar javnih nameta¹⁵ predstavlja dobru osnovu koju je potrebno dodatno unaprijediti i razvijati, i koji bi bio u službi lakše informisanosti MMSP sektora.

U smislu gore navedenog zakona, a koji je povezan sa Zakonom o poreskoj administraciji, vrlo su bitne odredbe koje ukazuju da su Poreski organ i jedinica LSU dužni da razmenjuju službene podatke potrebne za ostvarivanje njihovih funkcija u skladu sa zakonom. Funkcije koje ostvaruju, osim utvrđivanja, naplate, kontrole poreza i drugih dažbina, moraju biti usmjerene i na unapređenje poslovnog ambijenta, kroz njihovu optimizaciju i usaglašenost, kao i smanjenje nameta koji opterećuju MMSP sektor.

Prilikom intervjua sa predstavnicima LSU, došli smo da zaključka da se većina preduzeća suočava sa nelojalnom konkurencijom, koja funkcioniše u sivoj zoni, pa samim tim preuzima dio tržišnog kolača kroz omogućavanje nižih cijena, a što proizilazi iz nižih troškova poslovanja. Zakonom o sprečavanju nelegalnog poslovanja¹⁶ je definisano da je zabranjeno obavljanje djelatnosti bez prethodno izvršene registracije u skladu sa zakonom ili bez odobrenja propisanog zakonom, odnosno protivno uslovima pod kojima je to odobrenje dato. Dalje, pravno lice i preduzetnik dužni su da otvore račun kod banke na način utvrđen propisima, vode novčana sredstva na tom računu i vrše transfer sredstava preko tog računa, uključujući i plaćanje poreza, prireza i doprinosa na obračunatu bruto zaradu i naknadu zarada, kao i isplatu neto zarada i naknada zarada zaposlenima. Možemo zaključiti da se radi o odličnom zakonskom rješenju koje se, nažalost, ne primjenjuje u praksi. Osnovni razlozi za lošu primjenu navedenog zakonskog rješenja su sljedeći:

- Nedostatak kapaciteta inspeksijskih službi;
- Povlašćenost pojedinih registrovanih i neregistrovanih pravnih lica;
- Nizak nivo društvene svijesti;
- Visoka poreska opterećenja i drugi nameti koji ne motivišu neregistrovane biznise da uđu u legalne ekonomske tokove.

Pored toga, treba napomenuti da je Zakonom o elektronskoj fiskalizaciji¹⁷ učinjen korak dalje u smislu efikasnije borbe protiv sive ekonomije, bolje i jednostavnije kontrole regularnosti poslovanja poreskih obveznika, uspostavljanje većeg stepena poštovanja

¹⁵ Ministarstvo ekonomskog razvoja, dostupno na: <https://javninameti.gov.me/>

¹⁶ Zakon je objavljen u "Službenom listu Crne Gore", br. 029/13 od 22.06.2013., 016/16 od 08.03.2016.

¹⁷ Zakon je objavljen u "Službenom listu Crne Gore", br. 46/2019, 73/2019 i 8/2021.

poreskih propisa, kao i modernizacije načina komunikacije državne uprave sa privredom u skladu sa tehnološkim razvojem i trendovima automatizacije poslovnih procesa.

Na kraju treba dodati da nepoštovanje navedenih zakona, pored očiglednog uticaja na smanjenje prodaje kod biznisa koji posluju u skladu za svim zakonskim normama, negativno utiče na prihode na centralnom i lokalnom nivou. Svakako da bi uvođenje neregistrovanih biznisa u legalne tokove, uticalo na proširenje poreske baze, pa samim tim i na mogućnost bržeg smanjenja poreza, fiskalnih i parafiskalnih nameta.

Zakonski okvir kroz prizmu lokalnih samouprava

3.4

Svi akti koji se sporovode na lokalnom nivou naslanjaju se na zakonska rješenja koja postoje na nacionalnom nivou i od njih zavise. Iz intervju sa LSU, dobili smo informaciju da se na mnoga rješenja i prijedloge LSU koja se odnose na unapređenje poslovnog ambijenta, ne dobija povratna informacija od strane nadležnih institucija na državnom nivou i da je očigledan problem u vertikalnoj komunikaciji. Ovakav način rada ne dozvoljava LSU da imaju veću ulogu u kreiranju poslovnog ambijenta. Na lokalnom nivou treba istaći Zakon o lokalnoj samoupravi¹⁸ i Zakon o finansiranju lokalne samouprave¹⁹ koji LSU najviše omogućava sprovođenje određenih ad hoc aktivnosti kroz određene projektne aktivnosti, stimulisanje start-up linija, pružanje podrške razvoju ženskog preduzetništva, podrške mladima, podršku poljoprivrednim aktivnostima i sl. Veliku primjenu na lokalnom nivou treba da ima i Plan razvoja biznis zona u Crnoj Gori koji je u povelju u određenom broju LSU i čiji se rezultati i aktivnosti tek očekuju.

Iz intervju sa predstavnicima LSU, zaključeno je da nameti predstavljaju najznačajniju prepreku razvoju MMSP na lokalnom nivou. **O uticaju nameta na MMSP, je čak izvještavala i Evropska komisija u svom Izvještaju za Crnu Goru za 2019. godinu²⁰, kada je prepoznala da u Crnoj Gori postoji značajno veliki broj lokalnih administrativnih taksi - 659 koje predstavljaju značajno opterećenje kako za preduzetnike, tako i za investitore.** Isti izvještaj navodi da od ovog broja administrativnih taksi, "72 treba da budu smanjene, a 49 ukinute, što može dovesti do mogućih ušteda od 2 miliona EUR". Prateći navedeno, LSU u cilju unapređenja ambijenta za MMSP treba da doprinesu smanjenju ovog broja nameta. Samo manji broj LSU nudi niže troškove komunalija i drugih nameta, pojednostavljenu proceduru za registraciju i smanjeno vrijeme obrade administrativnih zahtjeva, te su pokrivene urbanističkim planovima što bi moglo biti veći značaj za postojeće, ali i buduće investitore.

¹⁸ Zakon je objavljen u "Službenom listu Crne Gore", br. 02/2018 od 10.01.2018., 34/2019 od 21.06.2019. i 38/2020 od 25.04.2020.

¹⁹ Zakon je objavljen u "Službenom listu Crne Gore", br. 42/2003 od 16.07.2003. i 3/2019 od 15.01.2019.

²⁰ Evropska komisija, Godišnji izvještaj Evropske komisije za Crnu Goru za 2019. godinu, dostupno na: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/system/files/2019-05/20190529-montenegro-report.pdf>

Dalje, iz intervjua je zaključeno da je dosadašnja međuopštinska saradnja u smislu razvoja preduzetništva i MMSP, bila više projektne, nego institucionalne prirode, odnosno funkcionisala je posredstvom međunarodnih projekata.

Analizirajući odgovore iz namjenskog upitnika, došli smo do podatka da samo 18% opština smatra da je postojeći zakonski okvir stimulativan za razvoj MMSP, dok njih oko 65% smatra da je djelimično stimulativan što ukazuje na potrebu za njegovim unapređenjem. Imajući u vidu da se sva zakonska rješenja donose na nacionalnom nivou od koga i zavise, i da LSU nemaju ingerencije za značajniji finansijski stimulans MMSP, potrebno je poboljšati postojeći zakonski okvir kako bi on bio prepoznat i od LSU kao podsticajan za MMSP. Međutim, ohrabrujuće je da su sve opštine saglasne da je programirani budžet za MMSP nedovoljan i da ga je potrebno povećati.

Strateški okvir

4.1 Strateški okvir na nacionalnom nivou

4

Strategija razvoja MMSP u Crnoj Gori 2018-2022²¹ predstavlja, u najvećoj mjeri, kontinuitet politike definisane prethodnom strategijom. Struktura Strateških ciljeva je postavljena tako da se fokus politike usmjeri ka efikasnijom sprovođenju podsticajnih programa i mjera podrške MMSP, uz uključivanje novih ciljnih grupa. Strateški ciljevi odnose se na:

- **Unapređenje poslovnog ambijenta** - kroz stvaranje podsticajnog pravnog okvira i pojednostavljenje administrativnih procedura prema potrebama MMSP; uvođenje i implementacija pune analize uticaja propisa (RIA²²) i unapređenje uključivanja predstavnika privrede u kreiranje poslovnog ambijenta;
- **Unapređenje pristupa finansijama** - putem unapređenja ponude i korišćenja postojećih finansijskih instrumenata; razvoja novih finansijskih instrumenata; jačanja kapaciteta za pristup i upravljanje finansijama i unapređenje regulatornog okvira za pristup finansijama;
- **Razvoj preduzetničkih znanja, vještina i kompetencija** - usklađenost sa potrebama tržišta rada - kroz razvoj preduzetničkih kompetencija u obrazovnom sistemu; jačanje kapaciteta pružalaca poslovnih usluga; promociju cjeloživotnog preduzetničkog učenja u cilju povećanja zapošljivosti ljudskih resursa u Crnoj Gori;

²¹ Dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/d3f71b72-fa31-4d94-80dd-18ce93096226>

²² Regulatory Impact Assessment.

- **Unapređenje kapaciteta na nivou preduzeća koje treba da rezultira povećanjem konkurentnosti MMSP** - Jačanje konkurentnosti MMSP - kroz razvoj sistema za podršku preduzetničkom ekosistemu; jačanje unturašnjih performansi preduzeća; unapređenje inovativnosti MMSP; internacionalizaciju MMSP; razvoj zelene ekonomije i digitalne transformacije biznisa;
- **Promocija preduzetništva mladih, žena i socijalnog preduzetništva** - putem unapređenja institucionalnog okruženja i pristupa finansijama; obezbjeđenja potrebnih znanja i vještina i promociju, umrežavanje i zagovaranje interesa žena, mladih i socijalnih preduzetnika.

Preduzetništvo se u Crnoj Gori tradicionalno vezuje za muški pol. Međutim, stereotipi su vremenom počeli da slabe i sve veći broj žena se upušta u preduzetničke vode. Prema podacima Poreske uprave, u Crnoj Gori imamo skoro 23% vlasnica biznisa, a prisutan je i trend njihovog povećanja.

Žensko preduzetništvo je prepoznato od strane svih lokalnih samouprava kao razvojna šansa i kao predmet posebne pažnje. Iako nedovoljni i neporocionalni drugim fondovima, sve LSU imaju fondove za razvoj ženskog preduzetništva koji imaju za cilj poboljšanje položaja preduzetnica. Glavna barijera ženama u bavljenju biznisom je pristup izvorima finansiranja, što je istovremeno glavna kočnica i muškim preduzetnicima. Za razliku od muškaraca, ovaj problem je značajno izraženiji kod žena koje imaju posebnu poteškoću u smislu nemogućnosti obezbjeđivanja hipoteke (žene najčešće nisu vlasnice nekretnina).

Strategija pametne specijalizacije (S3) predstavlja okvir za razvoj cijele države. Usmjerena je na horizontalnu, međuresornu razvojnu strategiju u čijim osnovama je održivi razvoj i korišćenje tehnologija radi unapređenja konkurentnosti tradicionalno jakih privrednih grana u Crnoj Gori, kao i snažna podrška razvoju IT-a kao nove privredne grane. S3, sa druge strane, oslanja se na realne potencijale i resurse koji su dostupni Crnoj Gori, a kroz implementaciju razvojnih projekata (međunarodnog karaktera) sprovođenje S3 će biti dodatno unaprijeđeno kroz intenziviranje transfera tehnologije, koja je od presudne važnosti.

Razvojna politika unapređenja sektora MMSP je formulisana i kontinuirano se razvija od 2001. godine, u tri pravca:

- Strateški / makro nivo - kreiranje politika; - trenutno je na snazi Strategija razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018-2022;
- Institucionalna podrška / operativni nivo - sprovođenje politike – nužni su novi alati i modeli u podsticanju razvoja MMSP;
- Preduzeće / mikro nivo - rast performansi.

Evidentno je da su brojna strateška rješenja istekla i više ne važe, a nova još uvijek nisu usvojena. Takođe, neophodno je usaglašavanje sa S3.

Kada je riječ o strategijama na međunarodnom nivou, ponajviše zahvaljujući pregovaračkom procesu i usvajanju vrijednosti i postulata EU, dosadašnja strateška stremjenja u unapređenju poslovnog ambijenta su bila na fonu strateškog okvira politike MMSP u EU i regionu, a oslanjaju se na sljedeća rješenja: EU Akt o malim preduzećima; Strategija Evropa 2020; EU Industrijska politika; EU preduzetnički akcioni plan 2020; EU Jadransko-jonska strategija; Dunavska strategija; COSME program; HORIZON 2020; Strategija razvoja Jugoistočne Evrope 2020; Regionalna strategija istraživanja i razvoja inovacija na Zapadnom Balkanu.

PRAVCI RAZVOJA CRNE GORE 2018-2021

Strateški dokument je usmjeren na oblikovanje ekonomske i razvojne politike u Crnoj Gori. Dokument je u poslednjoj godini realizacije, a COVID-19 kriza uticala na izmjenu brojnih planiranih aktivnosti, te je od suštinske važnosti pravac formulisanja novih ciljeva.

MOGUĆA UNAPREĐENJA

Nanovo definisati pravce razvoja, jer je pod uticajm COVID-19 došlo do novih okolnosti
Procijeniti postojeće potencijale i odrediti potrebne resurse shodno definisanim ciljevima

PROGRAM EKONOMSKIH REFORMI 2020-2022

Strateški razvojni cilj Crne Gore definisan u Programu ekonomskih reformi odnosi se na održivi i inkluzivni ekonomski rast koji će doprinijeti smanjenju razvojnog jaza zemlje u odnosu na prosjek EU i povećanju kvaliteta života svih njenih građana.

MOGUĆA UNAPREĐENJA

Definisati jasnije ciljeve koji su usmjereni na društveni razvoj
Neophodan je temeljniji akcioni plan

INDUSTRIJSKA POLITIKA CRNE GORE 2019 - 2023

Unapređenje okvira za efikasniji industrijski razvoj kroz dalji razvoj energetskog sektora i saobraćaja i jačanje ICT infrastrukture;

- Investicije i finansije za modernizaciju industrije kroz bolji pristup, raspoloživost i dostupnost finansijama;
- Podsticanje inovacija, transfer tehnologije i razvoj preduzetništva i
- Unapređenje pristupa tržištu kroz pojednostavljenje procedura za trgovinu

MOGUĆA UNAPREĐENJA

Potreban precizniji akcioni plan zasnovan na realnim izvorima finansiranja

STRATEGIJA REGIONALNOG RAZVOJA 2014-2020

Politika regionalnog razvoja Crne Gore treba da doprinese definisanju jasnih procesa, mehanizama i mjera koji će omogućiti povećanje produktivnosti, prvenstveno u Sjevernom, ali i u ostalim regionima države, odnosno povećanje konkurentosti, koja na dugi rok vodi povećanju stepena razvijenosti. Osnovni strateški cilj Strategije regionalnog razvoja za period 2014-2020. godina je postizanje ravnomjernijeg socio-ekonomskog razvoja svih jedinica LSU i regiona, zasnovanog na konkurentosti, inovativnosti i zapošljavanju.

MOGUĆA UNAPREĐENJA

Pristupiti izradi novog strateškog dokumenta

STRATEGIJA NAUČNOISTRAŽIVAČKE DJELATNOSTI 2017-2021

Cilj strategije se temelji na prošlim iskustvima i istovremeno predviđa nove mjere i instrumente koji će jasno voditi ka boljem kvalitetu istraživanja, pristupu savremenim tehnologijama i velikim infrastrukturama.

Drugi veoma važan fokus strategije je na ljudskim resursima i istraživačkim kapacitetima. U tom smislu, nove mjere i instrumenti treba vremenom da pomognu stvaranju neophodnih uslova za usporavanje "odliva mozgova",

Učešće u međunarodnim tokovima inovacija, nauke i znanja, prvenstveno kroz aktivnu participaciju u EU programima, kreiraće šansu za nova ulaganja, zaposlenja i saradnju. U toku je izrada novog strateškog dokumenta o naučnoistraživačkoj djelatnosti za period 2022- 2026

MOGUĆA UNAPREĐENJA

Strategija daje novi fokus na razvoj preduzetničkog djelovanja jer u prvi plan stavlja ljude i njihove kompetencije. Potrebno je odrediti jasnije pravce djelovanja u novom strateškom planu.

STRATEGIJA INOVATIVNE DJELATNOSTI 2016-2020

Strategijom inovativne djelatnosti u Crnoj Gori 2016-2020 predviđena je izgradnja inovacionog ekosistema kao jednog od ključnih pokretača crnogorske ekonomije i poboljšanja razvoja kroz podsticanje tehnoloških i netehnoloških inovacija, povećanje ulaganja u istraživanje i razvoj, naročito od strane privatnog sektora, kao i stimulisanje njegovog potencijala za inovacije.

Inovacioni ekosistem bi u krajnjem trebao povećati konkurentnost privrede, podstaći investicije i razvoj uz poboljšanje privrednih uslova i standarda života u zemlji.

Strategija je istekla i još uvijek nije poznato da li će se raditi nova.

MOGUĆA UNAPREĐENJA

U najvećem dijelu, aktivnosti su ostvarene. Poželjno je da se ove aktivnosti unaprijede kroz novi strateški dokument.

STRATEGIJA ŽENSKOG PREDUZETNIŠVA 2021-2024

Strategija razvoja ženskog preduzetništva u Crnoj Gori 2021-2024., definiše okvir, strateške ciljeve i mjere podrške razvoju ženskog preduzetništva u narednom periodu. Sastavni dio Strategije predstavlja Akcioni plan za njenu implementaciju. Kroz Akcioni plan su utvrđene konkretne aktivnosti čija realizacija treba da doprinese ostvarenju strateških ciljeva. Akcionim planom se definišu indikatori rezultata, vremenski period realizacije i potrebna finansijska sredstva na godišnjem nivou.

MOGUĆA UNAPREĐENJA

Potrebno je jasnije i preciznije definisati vještine i kompetencije koje su neophodne preduzeticama, u cilju jačanja stepena konkurentnosti. Preporučuje se izrada detaljnijeg akcionog plana.

STRATEGIJA ZA CJELOŽIVOTNO PREDUZETNIČKO UČENJE 2020-2024

Usmjerene je na prepoznavanje preduzetničkih kompetencija, kao neophodnih vještina u razvoju ove oblasti. Strategija se usmjerava na 3 važna cilja:

1. Unapređenje razvoja preduzetničke kompetencije na svim nivoima formalnog obrazovanja
2. Unapređenje realizacije preduzetničkog učenja u okviru neformalnog obrazovanja
3. Povećanje efikasnosti funkcionisanja sistema preduzetničkog učenja

MOGUĆA UNAPREĐENJA

Dobra osnova i nadogradnja drugih strateških okvira.

NACIONALNA STRATEGIJA ODRŽIVOG RAZVOJA DO 2030.

Promoviše princip održive proizvodnje i potrošnje i održivog korišćenja resursa, uključujući proizvodnju i snabdijevanje električnom energijom, stimulisanje resursno efikasnije upotrebe građevinskih materijala i proizvodnje samih materijala. Za industrijski sektor u Crnoj Gori je bitno postepeno usvajanje i primjena EU politike o proizvodima, koja između ostalog uključuje (u okviru procjene životnog vijeka) optimizaciju tehnoloških procesa u pravcu smanjenja generisanja otpada, efikasnijeg korišćenja inputa i manjeg stvaranja nus-proizvoda, smanjenja gubitaka energije i vode, nižih emisija GHG. Strategija sadrži globalne pokazatelje održivosti nacionalnog razvoja: indeks ljudskog razvoja, ekološki otisak, domaća potrošnja materijala (DMC), produktivnost resursa (RP), potrošnja prostora; kao i 16 pokazatelje rekonomsog rasta (stopa rasta BDP, % zaposlenosti, održiva potrošnja i proizvodnja, turistički pokazatelji, itd.).

MOGUĆA UNAPREĐENJA

Opšti strateški okvir, koji je potrebno nadograđivati kroz akcione planove i aktivnosti.

Strateški okvir na lokalnom nivou

4.2

Sve LSU u Crnoj Gori imaju strateški plan razvoja, što im je i formalna obaveza u skladu sa Zakonom o regionalnom razvoju²³. Pojedinačne strategije LSU oslanjaju se na Strategiju regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020. godine²⁴ za koju je zadužen MER. U sklopu svog strateškog plana, LSU uglavnom imaju poglavlje "Privreda", u kojem su definisane specifične mjere za osnaživanje privrednog razvoja te opštine, a koji se dijelom bavi i unapređenjem poslovnog ambijenta. Posmatrajući izvještaje o realizaciji strateških planova, može se zaključiti da su strateški planovi uglavnom preambiciozni, a da je u većini planiranih projekata realizacija izostala, što su takođe potvrdili i predstavnici LSU koji su intervjuisani. Takođe, stiče se utisak da su strateški planovi formalno napisani sa mnoštvom istorijskih podataka, a sa nedovoljno pogleda na budućnost.

Nažalost, treba konstatovati da većina strategija na lokalnom nivou, kao i gore navedena krovna Strategija regionalnog razvoja nisu više aktuelne i primjenljive, jer je vremenski okvir za koji su bile napravljene završen. To u pojedinim slučajevima dovodi do različitih pristupa i nekonzistentnosti u smislu dalje podrške MMSP sektoru. Iz razgovora sa predstavnicima opština, zaključeno je da je jedan od razloga za lošu implementaciju strategija i nedostatak finansijskih sredstava.

Takođe, treba pomenuti i strategije zapošljavanja u LSU koje su pripremali partnerske grupe za zapošljavanje uz tehničku pomoć projekta "Dalji razvoj lokalnih inicijativa za zapošljavanje u Crnoj Gori", koji se finansira iz EU-IPA sredstava. Primjećuje se da je većina strategija još uvijek u formi prijedloga i da još uvijek nisu usvojene, iako sadrže akcione planove za 2021. godinu. Akcioni planovi moraju biti konkretniji, efektivniji i mjerljiviji pa npr. jedna od aktivnosti koja je predložena u Strategiji zapošljavanja opštine Kotor, a koja se odnosi na "uspostavljanje i kreiranje registra privrednih subjekata u excel-u", treba biti realizovana u saradnji sa CRPS-om, kako bi se npr. omogućio izvoz podataka u excel iz CRPS-a i samim tim izbjeglo nepotrebno dupliranje posla.

Iako bi strateški plan trebalo da predstavlja osnovni dokument na osnovu koga se formira budžet LSU, nerijetko se dešava da se budžet ne koristi u skladu sa ciljevima zacrtanim u strateškom planu, što je i potvrđeno u fazi intervjua sa predstavnicima LSU.

²³ Zakon je objavljen u "Službenom listu Crne Gore", br. 20/2011, 26/2011, 20/2015 i 47/2019

²⁴ Dostupna na: Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020 godina (www.gov.me)

Na osnovu informacija iz upitnika, možemo zaključiti da oko 90% LSU ne posjeduje plan razvoja MMSP, a da procenat budžeta koji se usmjerava na ovaj sektor u preko 80% slučajeva iznosi između 1 i 5% ukupnog godišnjeg budžeta, što je svakako nedovoljna podrška za dinamičniji ekonomski razvoj MMSP u okviru LSU. Takođe, iz namjenskog upitnika se može vidjeti da 83,3% LSU planira promociju preduzetništva, a oko 50% LSU želi da obezbijedi lakši pristup finansiranju, inovacijama i podršku transformaciji MMSP sektora.

Nakon intervjua sa predstavnicima opština izvedeni su sljedeći zaključci:

- zaposleni koji su angažovani na izradi opštinskih strategija nedovoljno poznaju problematiku MMSP sektora; strategije se uglavnom donose da bi se formalno zadovoljio Zakon o regionalnom razvoju, ali se u praksi nedovoljno radi na njihovoj implementaciji;
- veliki dio opštinskih službi koje se bave biznisima usmjerene su uglavnom na velika preduzeća;
- lokalne politike i strategije uglavnom se ne sagledavaju sa centralnog nivoa, pa samim tim centralne vlasti nemaju cjelokupnu sliku o aktivnostima na lokalnom nivou;
- prilikom definisanja strateških politika i izrade dokumenata, uglavnom se obavljaju konsultacije sa velikim preduzećima, što ukazuje na nedovoljnu uključenost MMSP sektora u strateško planiranje.

Na kraju, značajno strateško pitanje, kada govorimo o privredi u malim i nerazvijenim opštinama, jeste kako razviti privrednu aktivnost, koja će doprinijeti povećanju zaposlenosti, životnog standarda, pa samim tim i uticati na razvijenost opštine. Nameće se dilema, da li direktno ulagati u MMSP, kroz bespovratna sredstva, projekte, mentorstva i slično, ili usmjeriti kapacitete opštine ka traženju kredibilnih investitora (srednji ili veliki biznis), koji mogu zaposliti značajan broj građana, pojačati privrednu aktivnost i samim tim kroz lanac vrijednosti doprinijeti jačanju MMSP sektora, kao i osnaživanju ljudskih resursa. U tom kontekstu, saradnja između Vlade i lokalnih samouprava je odlučujuća, kako bi se podstakao privredni rast kroz stvaranje poslovnog ambijenta koji će investitorima biti odgovarajući i privlačan.

Matrica subjekata koji su podrška biznisima

Crna Gora je država koja je svoj zakonski okvir za inovacije započela izgrađivati od 2016. godine donošenjem Zakona o inovativnoj djelatnosti („Službeni list Crne Gore“, broj 42/16). Ovim zakonom se na jedinstven način uređuje inovativna djelatnost u domenima strateškog okvira, vrsta inovativnih organizacija, upisa u Registar inovativnih organizacija i finansiranja ove djelatnosti. Ubrzo nakon zakona, donešena je i Strategija inovativne djelatnosti (2016-2020) kao prvi strateški dokument u Crnoj Gori koji je posebno usmjeren na oblast inovacija i inovacioni sistem.

Subjekti koji predstavljaju podršku biznisima nisu prepoznati nekim specifičnim zakonom, pa se uglavnom osnivaju kao društva sa ograničenom odgovornošću ili nevladine organizacije. Organizacije koje se osnivaju u formi D.O.O. nerijetko u svojim statutarnim dokumentima navode klauzulu o “neraspodjeljivosti profita” kako bi zadržali mogućnost učešća u razvojnim projektima (međunarodnim), a naročito onim koje finansira EU.

U sljedećoj tabeli, dat je pregled najznačajnijih organizacija koji su zaduženi ili orijentisani na pružanje podrške u razvoju privrednog ambijenta u Crnoj Gori.

OPSEG DJELOVANJA	BIZNIS CENTRI I POSLOVNI INKUBATORI	KLASTERSKE ORGANIZACIJE	INOVACIONO PREDUZETNIČKI CENTRI	NAUČNO-TEHNOLOŠKI PARKOVI	FOND ZA INOVACIJE
FUNKCIONALNOST	Svi su aktivni i funkcionišu; Opseg djelovanja je dosta ograničen sa limitirajućim uticajem.	Od 25 klastera koji su bili osnovani, trenutno je prema Registru NVO u Crnoj Gori aktivno njih 15. Vlada Crne Gore, preko resornog Ministarstva ekonomskog razvoja sprovodi programe podrške za razvoj i efikasno funkcionisanje klastera.	Funkcionalan u cjelini; Tehnopolis je aktivan u oblikovanju preduzetničkog ambijenta, kroz programe podrške i razvoju preduzetničkim kompanijama i pojedincima. Usmjeren na podsticaj inovacijama.	Djelimično (operativno) funkcionalan.	Nova institucija usmjerene ka inovativnom preduzetništvu odgovora se i postojećim potrebama tržišta za stimulisanjem inovativnosti, a kroz razvoj novih instrumenata finansiranja podstaci će se biznis sektor da značajno poboljša svoju konkurentnost i postane međunarodno prepoznat.
	Biznis inkubator ima cilj da podrži otvaranje i razvoj novih preduzeća. Postoji mnogo oblika inkubatora, a zajednički atributi su im usluge i stručna podrška koja se pruža osnivaču preduzeća sa ciljem što bezbolnijeg preležavanja „dečjih bolesti“ u poslovanju.	U Crnoj Gori i aktivno je 15 formalno-pravno registrovanih klastera u oblastima prehrambene industrije, drvoprerade, turizma i IT-a. Klasteri se mogu definisati kao savremeni model umrežavanja preduzeća, formiranjem lanaca saradnje na osnovu proizvodne kooperacije, prometa i pružanja usluga, u kojima se na fleksibilan način pokreće razvoj MMSP.	Inovaciono preduzetnički centar Tehnopolis sa sjedištem u Opštini Nikšić je mjesto za podršku razvoja MMSP. Usmjeren je na unapređenje nacionalnog inovacionog i preduzetničkog sistema u Crnoj Gori kroz sprovođenje skupa aktivnosti čija realizacija će razviti i unaprijediti inovacione kapacitete i inovacionu infrastrukturu za potrebe ukupnog održivog ekonomskog razvoja.	Naučno-tehnološki park Crne Gore u fokusu svog rada ima kreiranje tehnološko razvojnog centra Crne Gore koji će svojim različitim programima i aktivnostima pružati adekvatnu podršku unapređenju inovaciono-preduzetničkog ekosistema u Crnoj Gori, te na taj način doprinijeti bržem ekonomskom razvoju ekonomije CG.	Fond za inovacije Crne Gore ima za cilj da značajno ojača inovativno preduzetništvo u zemlji, doprinese efikasnijoj implementaciji Strategije pametne specijalizacije S3 kao i podizanju apsorpcionih kapaciteta u privlačenju EU fondova i pripremi za Evropske strukturne i investicione fondove.

POVEZANOST SA OSTALIM ČINIOCIMA	BIZNIS CENTRI I POSLOVNI INKUBATORI	KLASTERSKE ORGANIZACIJE	INOVAČNO PREDUZETNIČKI CENTRI	NAUČNO-TEHNOLOŠKI PARKOVI	FOND ZA INOVACIJE
	<p>Povezanost nije na adekvatnom nivou.</p>	<p>Povezanost nije na adekvatnom nivou; Poželjna je snažnija komercijalna orijentacija i profesionalizacija postojećih i budućih klastera uspostavljanje i razvoj mreže; uspostavljanje sistema komunikacije; obuka i obrazovanje; uticaj na politiku - lobiranje i kreiranje dijaloga između industrije, obrazovno-istraživačke i naučne zajednice i Vlade</p>	<p>Tehnopolis je u solidnoj vezi i komunikaciji sa ključnim stejkholderima (organi javne uprave, LSU, međunarodne organizacije, obrazovne institucije, poslovne asocijacije, inovatori, kreativci i drugi), zajednički se realizuje značajan broj aktivnosti.</p>	<p>Povezivanje je u fazi izgradnje i očekuje se da NTP u skorijoj budućnosti preuzme podrazumijevanu ulogu, centralne jedinice preduzetničko-inovacionog ekosistema.</p>	<p>Povezivanje je u fazi izgradnje.</p>
KAPACITETI	<p>Kapaciteti su nedovoljni da bi odgovorili potrebama na tržištu. Ohrabruje što se kapaciteti unapređuju iz godine u godinu.</p>	<p>Nije u potpunosti poznato sa kolikim i kakvim kapacitetima klasteri funkcionišu. Većina njih su organizovani u formi NVO, što definitivno umanjuje njihove komercijalne i tržišne kapacitete.</p>	<p>Mjesto za početnike i preduzetnike. Tehnički dobro opremljen, sa laboratorijama i IT tehnikom.</p>	<p>U fazi izgradnje i definisanja. Adaptacija objekta je u toku; očekuje se puna operativnost od decembra 2022. godine</p>	<p>U fazi izgradnje i definisanja.</p>

OGRANIČENJA	BIZNIS CENTRI I POSLOVNI INKUBATORI	KLASTERSKE ORGANIZACIJE	INOVAČNO PREDUZETNIČKI CENTRI	NAUČNO-TEHNOLOŠKI PARKOVI	FOND ZA INOVACIJE
	Nedostatak znanja i vještina za upravljanje	Do sada se klasteri u Crnoj Gori nisu pokazali operativnim i/ili zavidno funkcionalnim cjelinama.	Geografska lokacija; Mali broj kvalitetnih korisnika;	Nedostatak prostora; Nedefinisana strateška orijentacija	Povezivanje je u fazi izgradnje.
BROJ	<p>6</p> <p>Biznis inkubator Cetinje Biznis inkubator Tehnopolis Biznis inkubator NEST Biiznis inkubator za RE preduzetnike Konik Biznis inkubator BSC Bar Biznis inkubator RBC Berane</p>	<p>15</p> <p>Crnogorski IT klaster Klaster - med primorja Klaster agroturizam Nikšić Klaster centar za razvoj turizma Klaster drvoprerade Bijelo Polje Klaster drvoprerade Žabljak Klaster ručne radinosti Riznica Klaster sirarskih zadruga u Crnoj Gori Klaster turizma durmitorskog područja Klaster NIK Drvo Nikšić Klaster za turizam Klaster zdravstvenog turizma Crne Gore Klasterska inicijativa Turistički klaster Turistički klaster Montenegro</p>	<p>1</p> <p>IPC Tehnoolis</p>	<p>1</p> <p>Naučno-tehnološki park Crne Gore</p>	<p>1</p> <p>Fond za inovacije Crne Gore</p>

Biznis zona je ograničeni prostor unutar kojeg se odvija određena privredna djelatnost. Biznis zone su oblik preduzetničke infrastrukture koji predstavlja građevinski uređen i komunalno opremljen prostor sa nižim troškovima poslovanja. Ovako definisane, biznis zone nisu formalno pravno lice koje je usmjereno na obavljanje privredne djelatnosti, već geografska i teritorijalna cjelina, koja je orijentisana na sprovođenje brojnih podsticajnih mjera, sa ciljem jačanja privredne ekonomske konjunktura i unapređenja poslovanja. Biznis zone su definisane zakonom i programom razvoja, koji definitivno prevazilaze realne okvire i mogućnosti zona koje su formirane. Povezanost sa ostalim akterima nije na adekvatnom nivou, jer značajan broj biznis zona nije dovoljno afirmisan u promovisanju poslovnog ambijenta.

Razvojna dokumenta su usaglašena sa nacionalnim, ali nedostaje jasnija akciona nota.

Neadekvatna infrastruktura, nedostatak funkcionalnog upravljanja, opšti pristup razvoju poslovanja, sa nedostatkom menadžerske (profesionalne) funkcije.

Funkcionalnost postojećih biznis zona je u značajnom kapacitetu limitirana. Takođe, postojeće biznis zone nisu specificirale svoje usluge i djelatnost. Npr. biznis zona u Podgorici je orijentisana na podsticaje i zapošljavanje, dok ne postoji jasna infrastrukturna podrška. Međutim, odluke o osnivanju biznis zona, uglavnom, sadrže olakšice koje se odobravaju i djelatnosti koje se mogu obavljati (izuzetak je opština Mojkovac koja u okviru svoje odluke nije definisala djelatnosti koje se mogu obavljati).

Trenutno u Crnoj Gori postoji šest definisanih biznis zona i to u sljedećim opštinama: Berane, Bijelo Polje, Mojkovac, Podgorica, Nikšić i Šavnik.

Analiza horizontalne i vertikalne saradnje

Jedna od glavnih barijera boljem funkcionisanju MMSP sektora, ali i cjelokupnom biznis ambijentu u Crnoj Gori, ogleda se u činjenici da ne postoji dovoljna i adekvatna koordinacija i saradnja različitih nivoa vlasti. To se u prvom redu odnosi kako na međusobnu saradnju donosilaca odluka koje su od značaja za funkcionisanje lokalne samouprave (horizontalna saradnja), tako i na saradnju između donosilaca odluka i organa na centralnom i lokalnom nivou (vertikalna saradnja).

Horizontalna i vertikalna saradnja su ključne u usaglašenom definisanju zakonskih propisa, politika i strategija, njihovim izmjenama, a posebno kada se mijenjaju nadležnosti na jednom od ova dva nivoa upravljanja. Na osnovu namjenskih upitnika i intervju sa predstavnicima LSU, došli smo do sljedećih zaključaka:

- horizontalna sinhronizacija na državnom nivou, opštinama uglavnom usporava procese unapređenja poslovnog ambijenta, jer ne postoji jedinstvena tačka za saradnju i kontakt, već uglavnom moraju pružati iste informacije različitim ministarstvima i direkcijama;
- loša saradnja i komunikacija između pojedinačnih sektora koji se bave privredom u samoj opštini, pa na primjer, ne postoji povezanost između Kancelarije za međunarodnu saradnju, Sekretarijata za preduzetništvo i projektnih kancelarija;
- ne postoji međuopštinska povezanost sekretarijata/kancelarija za preduzetništvo, odnosno za ekonomsku saradnju i često se dešava da opštine nisu upućene u pozive koji postoje u drugim opštinama, što sprečava njihovu saradnju;
- prilikom raspodjele sredstava biznisima, a imajući u vidu ograničena sredstva sa kojima opštine raspolažu (od 10 do 20 hiljada EUR), opštine se često opredjeljuju da podrže većinu biznisa koji se prijave, pa tako ti biznisi pojedinačno dobiju vrlo mala sredstva za unapređenje biznisa;
- u dijelu vertikalne saradnje, ona postoji u domenu komunikacije sa nadležnim ministarstvima, upravama i agencijama, dok su sve opštine na intervjuu bile jednoglasne da je ona uglavnom formalnog karaktera i da se nerijetko ne uvažavaju zahtjevi i sugestije LSU i to bez obrazloženja. LSU navode da su ograničene zakonskim propisima na koje ne mogu da utiču iako se promjene koje se dešavaju u najvećem broju realizuju na lokalnom nivou.
- u smislu vertikalne saradnje, predstavnici LSU su dodatno istakli da postoji i nekonzistentnost u dodjeljivanju odnosno oduzimanju fiskalnih nameta od opština od strane centralnih vlasti, bez sagledavanja takvih efekata na budžet opštine.

- nijedna opština nije zadovoljna strukturom MMSP u svojoj opštini, a većina tvrdi da treba posebno podržati pojedine sektore (ICT, kreativne industrije i sl.), dok sa druge strane vidimo da samo 11,1% tvrdi da podstiče razvoj inovacija u svojoj opštini, i to ne direktno, već posredstvom drugih organizacija/institucija.
- apsolutna većina LSU nema informacije o aktivnostima drugih aktera koji rade na podršci razvoja MMSP sektora u njihovoj LSU.

Najbolje prakse

7.1 Sertifikacija opština sa povoljnim poslovnim okruženjem

7

Business Friendly Certification South East Europe - BFC SEE - BFC sertifikacija opština sa povoljnim poslovnim okruženjem u Jugoistočnoj Evropi (BFC SEE) je jedinstveni program za poboljšanje i usklađivanje uslova za poslovanje, podsticanje ekonomske saradnje i privlačenje novih investicija u regionu Jugoistočne Evrope. BFC SEE je prepoznat u međunarodnim okvirima kao pokazatelj efikasne lokalne administracije. Cilj programa sertifikacije je da podstakne lokalne samouprave da zauzmu proaktivan pristup ka ostvarenju svojih razvojnih potencijala i da im pruži metodologiju kako to da postignu.

Standard sadrži 10 kriterijuma i 68 podkriterijuma, sastoji se iz nekoliko faza i može se završiti za 12 mjeseci. Sljedeće opštine su dobile navedeni sertifikat u Crnoj Gori: Tivat, Bijelo Polje, Žabljak, Danilovgrad, Podgorica i Cetinje.

Fleksibilnost manjih opština

7.2

Opština Žabljak je promptno reagovala na dešavanja na tržištu u toku COVID-19 pandemije pokazavši fleksibilnost i pravovremeno donošenje odluka, kako bi dala podršku privredi, onda kada joj je bila najpotrebnija. U kratkom roku sproveli su sljedeće mjere, i oslobodili pravna lica plaćanja sljedećih nameta:

- prireza na porez na dohodak fizičkih lica,
- lokalne komunalne takse,
- naknade za korišćenje komercijalnih objekata kojima je omogućen pristup sa opštinskog puta,
- članskog doprinosa turističkoj organizaciji.

Pored svega toga, opština Žabljak je preduzeću d.o.o. "Komunalno i vodovod", Žabljak, uplatila 48.000,00 EUR za usluge odvoza smeća za privrednike. Mali hoteli i skijalište su podržani sa 22.000,00 EUR, pa su sve te mjere podrške rezultirale najuspješnijom zimskom turističkom sezonom u proteklih 10 godina.

Podrška inovacijama i saradnja sa ICT klasterom

Glavni grad Podgorica je u saradnji sa ICT klasterom Cortex pokrenuo konkurs za inovativne start-up ICT biznise. Prilika da svoje ideje predstave na jednoj od najvećih tehnoloških konferencija na svijetu - Web Summit-u u Lisabonu imalo je sedam start-up-ova koji su osvojili nagrade da prisustvuju ovom događaju. Ukupno izdvojena sredstva iz budžeta Glavnog grada za ovu namjenu su iznosila 30.000,00 EUR.

Sljedeće oblasti su bile pokrivene konkursom: fintech; IoT (Internet of things); razvoj igrica; healthtech; pametne tehnologije (gradovi, zgrade i sl.); digitalna transformacija (ERP sistemi, e-poslovanje, finansijske tehnologije i sl.); zeleni ICT (smanjenje CO2 emisija, ušteda energije i sl.); mašinsko učenje i vještačka inteligencija.

Rb.	Zaključak	Preporuka
1.	Registar javnih nameta pruža pregled informacija o nametima koji se naplaćuju u Crnoj Gori, na državnom i lokalnom nivou. Njegov osnovni cilj je pojednostavljenje procesa poslovanja i povećanja transparentnosti.	Formirati jedinstvenu informativnu tačku koja bi bila pozicionirana na sajtu svake od opština, a preko koje bi MMSP sektoru bilo prikazano šta je potrebno od poreza i nameta da plate, kako prilikom registracije, tako i u toku održavanja biznisa. Poželjno bi bilo da sve to bude predstavljeno kroz animaciju za pojedine djelatnosti koje su zastupljene u opštini. Registar javnih nameta treba dodatno unaprijediti, u smislu funkcionalnosti i omogućivanja filtriranja po regionima, sektorima, djelatnostima.
2.	Prilikom raspodjele sredstava MMSP sektoru, opštine se često opredjeljuju da podrže većinu biznisa koji se prijave, što samim tim daje ograničena pojedinačna sredstva biznisima za realizaciju ideje.	Definisati jasne kriterijume prilikom raspodjele sredstava i podržati ideje sa traženim iznosom za realizaciju, a koji će unaprijediti biznis i dalje uticati na zaposlenost i ekonomsko okruženje.
3.	Horizontalna sinhronizacija na državnom nivou opštinama uglavnom usporava procese unapređenja poslovnog ambijenta, jer ne postoji jedinstvena tačka za saradnju i kontakt, već moraju uglavnom pružati iste informacije različitim ministarstvima i direkcijama.	Stvoriti jedinstvenu kontakt tačku na državnom nivou koja će omogućiti efikasniju i efektivniju vertikalnu komunikaciju.
4.	Slaba horizontalna komunikacija na međusektorskom nivou u opštinama, a koje su usmjerene na razvoj biznisa.	Izraditi platformu na kojoj će sektorske djelatnosti razmjenjivati informacije i biti u toku sa projektima različitih opštinskih sekretarijata i službi.

Rb.	Zaključak	Preporuka
5.	Strategije razvoja donesene od strane opština uglavnom nisu finansijske održive, pa su samim tim nerealno postavljene. Lica koje su angažovana na izradi opštinskih strategija nedovoljno poznaju problematiku MMSP sektora.	Razviti strategije sa realnim ciljevima, u saradnji sa biznisima (uključujući male biznise), organizacijama koje pružaju podršku biznisima i državnim institucijama. Preporučuje se izrada situacione analize, koja bi definisala potencijale opštinskih uprava za samostalno ili koordinirano upravljanje izradom razvojnih dokumenata za MMSP.
6.	Blizu 90% opština nema strategiju za razvoj MMSP sektora.	Oslanjajući se na strategiju razvoja opština, dodatno uraditi plan i program za razvoj MMSP sektora, koji će biti okvir za sve sektore koji se bave tematikom unapređenja poslovnog ambijenta.
7.	Većina biznisa iz MMSP sektora se suočava sa nelojalnom konkurencijom, koja funkcioniše u sivoj zoni, pa samim tim preuzima dio tržišnog kolača kroz omogućavanje nižih cijena, a što proizilazi iz nižih troškova poslovanja.	Bolja primjena Zakona o sprečavanju nelegalnog poslovanja kroz intezivniji inspekcijski nadzor i kroz stimulisanje neregistrovanih biznisa putem nižih poreza i nameta da postanu dio legalnih tokova.
8.	Prema informacijama iz namjenskog upitnika, saradnja sa drugim opštinama je na zadovoljavajućem nivou, dok se na osnovu intervjua sa predstavnicima opština može zaključiti da saradnja postoji, ali bez konkretnih i vidljivih proizvoda koji proizilaze iz te saradnje. U većini slučajeva ne postoji neposredna komunikacija između opština, već se ona odvija ili preko Zajednice opština ili posredstvom projektnih koordinatora na nivou pojedinačnih projekata. Dodatno, iz intervjua je zaključeno da je dosadašnja međuopštinska saradnja u smislu razvoja preduzetništva i MMSP funkcionisala samo posredstvom međunarodnog faktora, odnosno putem IPA i drugih EU projekata, dok je izostajala na inicijativu neke od opština.	Intezivirati saradnju između sektora koji se bave podrškom razvoja biznisa, kroz razmjenu ideja, znanja i najboljih praksi za unapređenje poslovnog ambijenta kroz: <ul style="list-style-type: none"> • formiranje zajedničkih koordinacionih timova; • predlaganje i sprovođenje zajedničkih projekata; • koordinaciju u definisanju strateških i operativnih ciljeva, koji se tiču napređenja rada MMSP.

Rb.	Zaključak	Preporuka
9.	Značajan dio opština ne sprovodi uopšte ili rijetko istraživanja koja se odnose na razvoj MMSP sektora u svojoj opštini, ali su 88,9% sigurne da bi im takva istraživanja pomogla u kreiranju programa budžeta.	Izraditi metodologiju prikupljanja i analize podataka, predložiti metode i alate za prikupljanje informacija ali i monitoring.
10.	Nijedna opština nije zadovoljna strukturom MMSP sektora u svojoj opštini, a većina tvrdi da treba posebno podržati pojedine sektore (ICT, kreativne industrije i sl.), dok sa druge strane vidimo da samo 11,1% tvrdi da podstiče razvoj inovacija u svojoj opštini, i to ne direktno, već posredstvom drugih organizacija/institucija.	Oslanjajući se na strategiju razvoja opština, dodatno uraditi plan i program za razvoj MMSP sektora, koji će biti okvir za sve sektore koji se bave tematikom unapređenja poslovnog ambijenta.
11.	U Crnoj Gori je u veoma maloj mjeri, ili potpuno nedovoljno zastupljen crowdfunding ²⁵ .	Imajući u vidu, da crowdfunding u svijetu ima značajan udio u nastanku određenog preduzeća/start-up-a, ali i promovisanju poslovnih ideja, potrebno je razmotriti promociju ovog vida finansiranja projekata kao i razvijanja crowdfunding platformi koje prate sami proces crowdfunding-a i prateću zakonsku regulativu. U Crnoj Gori ovaj vid finansiranja trenutno nije zakonski prepoznat. Neophodno je raditi i na dostupnosti online sistema za plaćanja poput PayPal-a ili Stripe-a.
12.	Pravna regulativa koja reguliše funkcionisanje i razvoj MMSP na nivou LSU je veoma centralizovana i ne omogućava LSU značajnije poboljšanje poslovnog ambijenta. Svi kapitalni planovi na nivou opština, formiranje biznis zona da bi bili realizovani u konačnom moraju dobiti odobrenje sa centralnog nivoa, što značajno usporava i dodatno komplikuje unapređenje poslovnog ambijenta. Sve intervjuisane opštine su izrazile istu zabrinutost po ovom pitanju.	Inicirati izmjene postojećih zakona kako bi se povećale ingerencije LSU sa ciljem poboljšanja poslovnog ambijenta. Neophodno je unapređenje vertikalne saradnje.

²⁵ Crowdfunding predstavlja poseban vid prikupljanja finansijskih sredstava za započinjanje ili razvoj nekog projekta. Bazira se na doprinosima pojedinaca i kompanija koji žele da doprinesu predmetnom projektu. Crowdfunding nije prepoznat kao zakonski način finansiranja u Crnoj Gori.

Rb.	Zaključak	Preporuka
13.	Iz intervjua sa opštinama, ali i kroz empirijsko istraživanje, utvrđeno je da se MMSP u Crnoj Gori veoma malo bave pitanjima zelene konkurentnosti i zelene preduzetničke kulture. Osim nedovoljno razvijene spoznaje o njihovom značaju, glavni uzrok je i pristup izvorima finansiranja.	Neophodni dodatni grantovi i bolji pristup finansijama kako bi se unaprijedila konkurentnost privrede.
14.	Subjekti koji daju podršku biznisima nisu prepoznati bilo kojim zakonom, pa se uglavnom osnivaju kao društva sa ograničenom odgovornošću ili nevladine organizacije.	Zakonski definisati subjekte koji daju podršku biznisima. Od zemalja u okruženju, Hrvatska ²⁶ i Srbija ²⁷ su u svojim zakonskim rješenjima prepoznale ove subjekte i to u Zakonu o regionalnom razvoju.
15.	Zakon o privrednim društvima ne prepoznaje adekvatno atribut početnika u biznisu.	Izmijeniti Zakon o privrednim društvima prepoznavajući status "početnika u biznisu" koji bi se kasnije mogli stimulisati raznim mjerama podrške. Poreskim identifikacionim brojem bi se moglo odrediti: ko bi mogao biti mladi preduzetnik, koje uslove treba da ispuni kada prvi put registrujepreduzeće ili vlasnički udio u preduzeću, koliko godina ima i slično.
16.	Portal CRPS je dosta nefukcionalan za potrebe savremenog biznisa i neophodno je njegovo unapređenje, kako bi se privrednim društvima omogućilo brže i efikasnije korišćenje usluga ovog državnog organa.	Predlaže se unapređenje funkcionalnosti jedinstvene baze registra privrednih subjekata. Unaprijediti funkcionalnost portala CRPS u dijelu izvoza podataka u Excel po određenim kategorijama (prilagoditi ih open data principima), pa samim tim omogućiti i analizu privrednih subjekata po kategorijama.

²⁶ Zakon o regionalnom razvoju Republike Hrvatske NN 147/14, 123/17 i 118/18, dostupno:

<https://www.zakon.hr/z/239/Zakon-o-regionalnom-razvoju-Republike-Hrvatske>

²⁷ Zakon o regionalnom razvoju Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015; dostupno:

<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/51/1/reg>

Komparativna analiza u dijelu investicija za unaprjeđenje lokalnog biznis okruženja

9

Prilikom sprovođenja komparativne analize u dijelu investicija u lokalno poslovno okruženje, kancelarija UNOPS-a je razvila i distribuirala namjenski upitnik za lokalne samouprave (LSU), na koji je odgovorilo 21 od ukupno 24 LSU, što predstavlja skoro 90% ukupnog broja LSU u Crnoj Gori.

Činjenica da ovaj upitnik karakteriše veliki odziv i učešće LSU, sugeriše zaključak da postoji legitimitet informacija koje su navedene u analizi, jer predstavljaju faktičko stanje na terenu.

Na osnovu informacija iz upitnika, možemo zaključiti da dvije trećine LSU, odnosno 67%, izdavaju sredstva za razvoj mikro, malih i srednjih preduzeća (MMSP), sa izdvajanjima do najviše 5% od ukupnog godišnjeg budžeta LSU. Međutim, rezultati našeg upitnika ukazuju da LSU još uvijek nedovoljno prepoznaju značaj dinamičnijeg razvoja MMSP i potencijala koji ona imaju za lokalnu zajednicu iako je u poređenju sa pretpandemijskom, 2019. godinom, koja se smatra rekordnom za crnogorsku privredu, finansijska pomoć od strane LSU u 2021. godini duplirana. Dodatno, treba napomenuti da se u ukupnim djelatnostima u 2021. godini, podaci po regionima značajno razlikuju, pri čemu se preko 50% MMSP, koje su primile pomoć u sjevernom i centralnom regionu, bave poljoprivredom i proizvodnjom, dok su u južnom dijelu Crne Gore najviše finansijski pomognuta preduzeća koja se bave uslužnim djelatnostima. Interesan je podatak da u starosnoj strukturi vlasnika MMSP koja su dobila finansijsku pomoć, dominiraju preduzetnici starosti 35-50 godina što ukazuje da preduzetnici koji pripadaju kategoriji mladih (do 30 godina starosti) nisu u dovoljnoj mjeri prepoznati od strane LSU. Podaci iz namjenskog upitnika ukazuju na nepovoljan trend u pogledu raspodjele finansijskih sredstava u dijelu rodne ravnopravnosti, pri čemu je veći broj muških preduzetnika u 2021. godini dobilo više sredstava od LSU u odnosu na žene preduzetnice. Ohrabruje podatak da se procenat žena preduzetnica korisnica sredstava LSU povećava, pa je u odnosu na rekordnu 2019. godinu taj broj za oko 10% veći. U prilog ovoj činjenici, svjedoči i podatak da 80% LSU koje su učestvovala u upitniku (17 od 21 LSU) izdava finansijska sredstva za razvoj ženskog preduzetništva. Značaj ženskog preduzetništva je posebno prepoznat u južnom i centralnom dijelu države gdje sve LSU dodjeljuju sredstva ženama preduzetnicama, izuzev opštine Tuzi, dok je situacija nepovoljnija u sjevernom regionu Crne Gore. U prilog pozitivnom trendu stimulanja ženskog preduzetništva, svjedoči i podatak da, iako su izdvojena sredstva značajno ispod 1% ukupnog godišnjeg budžeta LSU, dodijeljeni iznos u 2021. godini u prosjeku je dupliran u odnosu na iznos sredstava u 2019. godini, ali je i veći broj opština iz

sjevernog regiona po prvi put u 2021. godini uveo praksu dodjeljivanja posebne finansijske pomoći preduzetnicama. Za 2022. godinu postoje najave da bi se programu razvoja ženskog preduzetništva pridružile i LSU koje do sada nisu imale ovaj vid pomoći ženama preduzetnicama.

Osim pomoći za razvoj MMSP kroz redovne konkurse lokalne samouprave i onih za razvoj ženskog preduzetništva, većina LSU koje su odgovorile na namjenski upitnik (57%) nema drugih stimulativnih mjera kao vidova pomoći MMSP. Međutim, 9 od 21 LSU, imaju alternativni način investiranja u razvoj MMSP sektora. U tim LSU, investicije u MMSP su finansijske i nefinansijske prirode. Od navedenih investicija treba istaći finansijske podsticaje poljoprivrednoj djelatnosti na osnovu posebnih odluka, finansijske benefite kroz projekte sa međunarodnim organizacijama, ali i kroz programe privremenih mjera za ublažavanje ekonomskih posljedica koronavirusa, a koje se odnose na: umanjeње obaveza plaćanja komunalnih taksi reklamnih panoa i bilborda, umanjeње obaveze plaćanja za korištenje komercijalnih objekata, umanjeње obaveze plaćanja zakupa koji imaju ugovor o zakupu sa Opštinom, umanjeња obaveza plaćanja lokalne komunalne takse za korišćenje javnih površina za ugostiteljske terase i privremene objekte. Najznačajniji nefinansijski podsticaji odnosili su se na organizovanje prezentacija programa Vlade Crne Gore i Evropske unije, pomoći u izradi biznis planova, pomoći u pripremi dokumentacije za apliciranje na javne pozive i slično.

Isti procenat je i u dijelu ulaganja u razvoj biznis zona. Naime, 43% LSU investira u razvoj biznis zona. U 2021. godini, pomenute investicije su se najviše odnosile na finansijska investiranja u biznis zone prije svega u putnu, ali i vodovodnu infrastrukturu, dodjelu zemljišta i izradu projektne dokumentacije. Treba napomenuti da finansijski iznos varira i kreće se u intervalu od 30,000 do 900,000 EUR.

Lokalne razvojne strategije za različite sektore u Crnoj Gori

U dijelu razvoja lokalnih strategija u Crnoj Gori, od 21 LSU koja je učestvovala u namjenskom upitniku, samo jedna petina, odnosno 20% LSU ima sekretarijat za preduzetništvo kao poseban organ, dok kod 80% LSU ovaj organ funkcioniše u okviru druge organizacione jedinice. Uzimajući u obzir da upravo sekretarijati/kancelarije za preduzetništvo imaju značajnu ulogu u pripremi i implementaciji lokalnih strategija koje utiču na razvoj malih biznisa, kvalitet pripreme tih dokumenata i njihovog praćenja trpi usljed šireg opsega poslova zaposlenih. Treba napomenuti da kancelarije za preduzetništvo najčešće funkcionišu u okviru Sekretarijata za finansije i ekonomski razvoj i Sekretarijata za opštu upravu.

Gotovo 60% LSU u svojim aktima ima definisane mehanizme za praćenje realizacije ciljeva iz svojih strateških dokumenata. Preporuka je da se u preostalim LSU, uspostavi i normira ovaj segment koji omogućava stvaranje objektivne slike praćenja razvoja MMSP sektora. Mehanizam za praćenje realizacije ciljeva se, kod opština koje ga imaju kao definisanog, ogleda u izvještajima o realizaciji aktivnosti i akcionim planovima.

Takođe, 52% LSU smatra da je stvarni procenutalni nivo realizacije ciljeva iz lokalnih dokumenta, a koji se tiče razvoja MMSP, 50% i niži, dok 95% opština smatra da se procenat realizacije ciljeva iz lokalnog normativa mora povećati. Glavni uzroci nedovoljnog nivoa realizacije ciljeva su brojni, od čega skoro 50% LSU smatra da je ključni uzrok nedostatak finansijskih sredstava, 20% uzrok vidi u pandemiji koronavirusa, ali i u nedovoljno kvalitetnoj lokalnoj strateškoj dokumentaciji, postojanju biznis barijera u smislu dugih i komplikovanih administrativnih procedura, loše komunikacije organa na lokalnom i državnom nivou, ali i nedovoljno razvijenoj svijesti o benifitima pokretanja sopstvenog biznisa.

Ohrabruje činjenica da lokalna dokumenta u 85% opština, koje su učestvovala u namjenskom upitniku, uzimaju u obzir razvoj biznis zona, kao dugoročnijem rješenju za razvoj MMSP sektora posebno u dijelu podizanja konkurentne sposobnosti lokalnih preduzeća.

U nastavku, u tabeli 1, prikazani su najznačajni akti na lokalnom nivou koji utiču na razvoj malih biznisa na nivou svake od 21 LSU koja je učestvovala u namjenskom upitniku.

Tabela 1.**Pregled najznačajnijih lokalnih akata koji utiču na razvoj malih biznisa po LSU**

Lokalna Samouprava	Najznačajniji akti na lokalnom nivou u vezi sa malim biznima	Uticaj lokalnih akata na mali biznis
Andrijevića	<p>Strategija ruralnog razvoja opštine Andrijevića</p> <p>Strateški plan razvoja opštine Andrijevića</p>	<p>Podrška razvoju drvoprerađivačkog klastera</p> <p>Podrška razvoju registracije seoskih domaćinstava</p>
Bar	<p>Strateški plan razvoja opštine Bar, Program podrške razvoju preduzetništva u opštini Bar, Program za podršku razvoja zanatstva u opštini Bar, Odluka o kriterijumima, načinu i postupku raspodjele sredstava za podršku ženskom preduzetništvu, Program podrške razvoju poljoprivrede za mlade poljoprivrednike 2021 - 2024 - Mladi u agrobiznisu</p>	<p>Bespovratna sredstva koja se dodjeljuju kandidatima koji žele da unaprijede poslovanje, onima koji namjeravaju da započnu sopstveni biznis, a obezbijeduje se i nefinansijska podrška.</p> <p>Nefinansijska podrška se realizuje kroz organizovanje specijalističkih obuka za sticanje poslovnih zvanja, vještina i kompetencija čiji je cilj razvoj preduzetničkih sposobnosti i unapredjenje kapaciteta za pisanje biznis planova i investicionih projekata.</p> <p>Bar je prva crnogorska opština koja je finansijski podržala i razvoj ženskog preduzetništva.</p> <p>Pored navedenog, lokalna dokumenta imaju za cilj i smanjivanje negativnog salda migracije i povećanje angažovanja mladih na porodičnim poljoprivrednim gazdinstvima kao i očuvanje i razvoj zanata koji se pretežno obavljaju ručnim radom i koji zahtijevaju posebne zanatske vještine, oslanjajući se na tradicionalnu kulturu.</p>
Berane	<p>Stateški plan razvoja opštine 2019-2023. godina</p>	<p>Strateškim planom Opštine Berane predviđene su aktivnosti podsticanju ekonomskog razvoja i jačanja konkurentnosti privrede kroz: uspostavljanje jedinstvenog sistema nefinansijske podrške biznisu, podršku klasterima, razvoj i promociju biznis zona, infrastrukturno uređenje biznis zone, razvoj drvoprerađivačke industrije i stvaranje proizvoda sa višim stepenom obrade.</p>

Lokalna Samouprava	Najznačajniji akti na lokalnom nivou u vezi sa malim biznsima	Uticaj lokalnih akata na mali biznis
Bijelo Polje	Strategija zapošljavanja Opštine Bijelo Polje 2021-2025.	<p>U procesu izrade opštinske Strategija zapošljavanja posebna pažnja je bila posvećena i usaglašenosti prioriteta i ciljeva opštinskih strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa sa nacionalnim strateškim okvirom, kao i drugim relevantnim strateškim dokumentima.</p> <p>U procesu izrade lokalne strategije zapošljavanja velika pažnja posvećena je pitanjima znanja, vještina i kompetencija koje su potrebne na tržištu rada, a takođe i izazovima u pogledu povećanja socijalne inkluzije i aktivacije ranjivih grupa</p>
Danilovgrad	Strateški plan razvoja opštine Danilovgrad 2019-2023 sa godišnjim akcionim planovima	Specifični ciljevi se odnose na: Unaprjeđenje konkurentnosti privrede, Privlačenje investitora, razvoj MSP i preduzetništva, Brendiranje proizvoda, formiranje klastera, razvoj privatno – javnog partnerstva, Razvoj ruralnih područja
Gusinje	Strateski plan razvoja opštine 2020-2025	Razvoj poljoprivrede i turizma
Herceg Novi	Strategija zaposljavanja do 2025. godine	Poboljšanje zaposlenja i smanjenje poslovanja u sivoj zoni.
Kolašin	Strateški plan razvoja opštine Kolašin (2018-2022) Strategija zapošljavanja opštine Kolašin (2021-2025)	Podsticaji MMSP u dijelu marketinga i menadžerstva, upravljanja imovinom, poslovnih zona, podsticaja za turistički i poljoprivredni razvoj, lake industrije (proizvodnja hrane, prerada drveta, tekstila), ribarstva, otvaranja novih radnih mjesta, certifikacije i brendiranja.
Kotor	Strategija zapošljavanja Opštine Kotor, program podsticajnih mjera za razvoj poljoprivrede, Odluka o kriterijumima, načinu i postupku raspodjele sredstava za podršku ženskom preduzetništvu	Promovišu razvoj preduzetništva, zapošljavanje i razvoj poljoprivrede
Mojkovac	Strateski plan razvoja Opštine Mojkovac	<p>Unpredjenje sektora poljoprivrede</p> <p>Unapredjenje sektora MMSP.</p> <p>Unapredjenje ženskog preduzeetnistva</p> <p>Unapredjenje sektora turizma</p>

Lokalna Samouprava	Najznačajniji akti na lokalnom nivou u vezi sa malim biznsima	Uticaj lokalnih akata na mali biznis
Nikšić	Odluka o kriterijumima, načinu i postupku raspodjele sredstava za podršku ženskom preduzetništvu u Opštini Nikšić	Odluka promoviše podsticaj ženskom preduzetništvu da pokrenu svoj biznis i pruža podršku onim ženama koje već posluju da prošire svoje poslovanje.
Petnjica	Strateški plan razvoja 2020-2025.	Predviđen je razvoj privrede, te iz tih činjenica odnosno planova i uvodimo mjere podrške shodno mogućnostima budžeta.
Plav	Strategija zapošljavanja opštine Plav	Razvoj tržišta zapošljavanja, smanjenje iseljavanja
Plužine	Za podršku malim biznisima Opština Plužine nije donijela opšte akte	Za podršku malim biznisima Opština Plužine nije donijela opšte akte
Pljevlja	Strateški plan razvoja opštine Pljevlja 2021 - 2025.	Redovno godišnje planiranje finansijskih sredstava namijenjenih podršci i podsticaju preduzetništva i ženskog preduzetništva (počev od 2021. godine) Strateški plan razvoja opštine 2021-2025. - planiranje stimulativnih mjera (finansijskih i nefinansijskih) koje doprinose razvoju preduzetništva, planiranje kapitalnih investicija (binis zone, infrastruktura i sl.).
Podgorica	U izradi	U izradi
Rožaje	Strateški plan razvoja opštine Rožaje za period 2021-2025. godine	Izrada opštinskog akcionog plana sa mjerama podrške razvoju industrije i proizvodnih kapaciteta. Udruživanje preduzetnika omogućilo bi konkurentnost na tržištu ali i plasman različitog spektra finalnih proizvoda. Obezbijediti sinhronizovano djelovanje sektora šumarstva i sektora drvoperade u cilju što racionalnijeg korišćenja sirovine, afirmisanje partnerskog – komercijanog odnosa između ova dva setora, efikasnije korišćenje sirovine. Povezivanja uz čvrstu saradnju sa naučnim i vladinim ustanovama kao i opštinskom kancelarijom za razvoj, doprinio bi razvoju proizvodnih kapaciteta u Rožajama. Cilj je bolji plasman određenih proizvoda kao i povećanje postojećeg obima proizvodnje i nova zapošljavanja. Povezivanje bi obuhvatalo sve segmente, od proizvodnje do marketinga i plasmana.

Lokalna Samouprava	Najznačajniji akti na lokalnom nivou u vezi sa malim biznsima	Uticaj lokalnih akata na mali biznis
Tivat	Strateški plan Opštine Tivat	Razvoj održive poljoprivrede i komplementarnih djelatnosti na tradicionalnim osnovama i razvoj ribarstva i marikulture; Smanjenje biznis barijera i stvaranje povoljnog poslovnog ambijenta za privlačenje investicija, te unapređenje razvoja preduzetništva, malog i srednjeg biznisa
Tuzi	Strateški plan razvoja opštine Tuzi za period od 2021-2026. godine.	1. Projekat podrške, organizovanja i sprovođenja različitih sajмова iz oblasti privrede, 2. Uspostavljanje biznis zone, 3. Podrška ženskom preduzetništvu, 4. Podrška mladim preduzetnicima.
Ulcinj	Strategija zapošljavanja Opštine Ulcinj	Smanjenje stope nezaposlenosti
Žabljak	Strateški plan razvoja opštine Žabljak 2017-2021., Strategija zapošljavanja 2021-2025., Lokalni akcioni plan za mlade 2020-2021.	Strateškim planom definisani su ciljevi, a koji se odnose na razvoj biznisa uopšte, ali i malog biznisa: -unapređenje turističke ponude i diversifikacija -unapređenje poljoprivredne proizvodnje -stvaranje povoljnog poslovnog ambijenta i razvoj poslovne infrastrukture. Za ostvarenje navedenih ciljeva definisani su projekti i mjere čijom realizacijom treba postići definisane ciljeve.

- Evropska komisija ključni nalazi - godišnji izvještaj Evropske komisije za Crnu Goru za 2021. godinu
- Evropska komisija, Godišnji izvještaj za Crnu Goru za 2019. godinu
- Evropska komisija, Godišnji izvještaj za Crnu Goru za 2020. godinu
- Izvještaj o realizaciji akcionog plana strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018-2022, za 2020. godinu
- Plan razvoja biznis zona u Crnoj Gori, Ministarstvo ekonomije
- Program ekonomskih reformi za Crnu Goru, 2020 – 2022. godina, Ministarstvo finansija, 2017. godina
- Registar javnih nameta, Ministarstvo ekonomskog razvoja
- Strategija naučnoistraživačke djelatnosti 2017-2021. sa akcionim planom, oktobar 2017.
- Strategija razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018-2022, jun 2018.
- Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020. godina
- Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje Crne Gore - 2020-2024. godine; decembar 2019.
- Strateški plan razvoja glavnog grada Podgorica za period od 2020. do 2025. godine
- Vlada Crne Gore, Program ekonomskih reformi za Crnu Goru 2020 – 2022. godina, januar 2020.
- Zakon o administrativnim taksama, Službeni list Crne Gore, br. 18/2019 od 22.03.2019.
- Zakon o elektronskoj fiskalizaciji, Službeni list Crne Gore, br. 46/2019, 73/2019 i 8/2021.
- Zakon o finansiranju lokalne samouprave, Službeni list Crne Gore, br. 42/2003 i 3/2019.
- Zakon o inovacionoj djelatnosti Crne Gore, Službeni list Crne Gore, br. 82/2020.
- Zakon o lokalnoj samoupravi Crne Gore, Službeni list Crne Gore, br. 02/2018, 34/2019 i 38/2020.
- Zakon o podsticajnim mjerama za razvoj istraživanja i inovacija - Službeni list Crne Gore, br. 82/2020
- Zakon o porezu na dobit, Službeni list Crne Gore, br. 65/2001, 12/2002, 80/2004 i Službeni list Crne Gore, br. 40/2008, 86/2009, 40/2011 - drugi zakon, 14/2012 i 61/2013 i 55/2016.
- Zakon o privrednim društvima, Službeni list Crne Gore, br. 65/2020
- Zakon o regionalnom razvoju Republike Hrvatske, NN 147/14, 123/17 i 118/18
- Zakon o regionalnom razvoju Republike Srbije, Sl. glasnik RS, br. 51/2009, 30/2010 i 89/2015
- Zakon o sprečavanju nelegalnog poslovanja, Službeni list Crne Gore br. 029/13 od 22.06.2013., 016/16 od 08.03.2016.